

فصل نامه علمی پژوهشنامه تاریخ اسلام
سال دوازدهم، شماره چهل و پنجم، بهار ۱۴۰۱
مقاله پژوهشی، صفحات ۲۹-۴۶

تشیع و جریان‌های فکری تأثیر پذیرفته آن در ری عصر غیبت صغری

عباس میرزایی نوکابادی^۱

چکیده

تشیع و جریان‌های فکری وابسته به آن در ری در عصر غیبت صغری از موضوعات مهم تاریخ تشیع است. زمانی که رهبری دینی شیعیان متنوع و پراکنده شده بود، ری مرکز فکری شیعیان و از مهمترین مراکز فرهنگی سرزمین‌های شرقی جهان اسلام به شمار می‌رفت. پرسش اصلی مقاله این است که در دوران غیبت صغری وضعیت تشیع از نظر گسترش و تنوع جریان‌های فکری آن چگونه بود؟ یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که عصر غیبت صغری نقطه عطفی در گسترش تشیع بود. در نیمه دوم سده سوم دو جریان فکری حدیثی و کلامی شیعی ظهور پیدا کرد که هر دو متأثر از فضای فکری جریان‌های مخالف بود. حکومت ابوالحسن مادرانی در ری موجب حضور عالمان شیعی و گسترش تشیع شده بود. فعالیت‌های محدثین شیعی موجب قدرت‌گیری نص‌گرایان در ری شد. رشد کیفی تشیع در ری منحصر به نص‌گرایان نبود و هم‌زمان به سبب عالمان عقلگرا سبب شکل‌گیری اندیشه‌های کلامی و تبیین تئوری غیبت امام علیه السلام شده بود.

کلیدواژه‌ها: تاریخ تشیع، تاریخ مذهبی ری، تشیع در ری، عصر غیبت.

۱. استادیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران. a_mirzaei@sbu.ac.ir
تاریخ دریافت: ۰۱/۰۲/۱۰ تاریخ پذیرش: ۰۱/۰۶/۱۵

Shi'ism and Its Influenced Intellectual Currents in Ray in the Era of Minor Occultation

Abbas Mirza'ie Nowkabadi¹

Abstract

Shi'ism and its related intellectual currents in the era of minor occultation are of the important topics of the history of Shi'ism. At a time when the religious leadership of the Shi'ites had become diverse and scattered, Ray was considered as the intellectual center of the Shiites and one of the most important cultural centers of the eastern lands of the Islamic world. The main question of the article was as follows: What was the status of Shi'ism in terms of the development and diversity of its intellectual currents during the period of minor occultation? The findings of this research showed that the era of minor occultation was a turning point in the development of Shi'ism. In the second half of the third century, the two Shi'a Ḥadīth and theological currents of thought appeared, both of which were influenced by the intellectual atmosphere of the opposite currents. The rule of Abul Hasan Mādarāni in Ray led to the presence of Shi'ite scholars and the spread of Shi'ism. The activities of the Shi'a Muḥaddiths led to the strengthening of textualism in Ray. The qualitative growth of Shi'ism in Ray was not limited to textualists. At the same time, it resulted in the formation of theological thoughts and explanation of the theory of the 12th Imam's occultation due to the presence of rationalist scholars.

Keywords: history of Shi'ism, religious history of Ray, Shi'ism in Ray, age of occultation.

---

1. Assistant professor, Department of History and Civilization of Islamic Nations, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran. a_mirzaei@sbu.ac.ir

درآمد

ری شهری مهم در مرکز سرزمین‌های شرقی در سده سوم و چهارم بود که مذاهب گوناگون کلامی و فقهی در آن فعالیت می‌کردند. مرکزیت این شهر از نظر سیاسی و فرهنگی، برای هر جریانی مهم و قابل اهمیت بود. این شهر در نیمه دوم سده سوم و نیمه اول سده چهارم برای تشیع نیز شهری خاص به شمار می‌رفت چرا که افزون‌بر گسترش تشیع، فعالیت جریان‌های فکری این مذهب نیز در آن شهر دیده می‌شود. جریان‌هایی که دارای اثرگذاری در تاریخ فکر تشیع هستند و در تعامل و تقابل با جریان‌های فکری دیگر مذاهب اسلامی قرار دارند. این مقاله تلاش می‌کند تا رشد تشیع در ری و همچنین حضور جریان فکری آن، اعم از نصگرایان و عقل‌گرایان را در دوره غیبت صغری مورد پژوهش قرار دهد. غیبت صغری مقطعی خاص از تاریخ تشیع است که با غیبت امام دوازدهم، از حوالی ۲۶۰ تا سال ۳۲۹ تشیع را با بحران رهبری و فکری روبه‌رو کرد و مشکلاتی برای شیعیان فراهم آورد. حال این سوال مطرح است که در آن دوره، وضعیت تشیع در ری چگونه بوده و چه نشانه‌هایی از جریان‌های فکری شیعی در این شهر دیده می‌شود؟ بررسی‌های تاریخی، کلامی، حدیثی و رجالی نشان می‌دهد که تشیع در ری در دوره غیبت صغری به رشد قابل توجهی رسیده بود و شخصیت‌های شاخص دو جریان حدیثی و کلامی امامیه به طور هم‌زمان در این شهر حضور داشتند؛ دو جریانی که تأثیرات آنها بر جریان‌های فکری مخالف آن عصر، مشهود است.

جنگ‌های فراوان طاهریان، سامانیان، آل بویه و علویان طبرستان بر سر تصرف ری (عبداللهی، سراسر مقاله)، نشان از اهمیت سیاسی ری دارد. ری از نظر فکری و فرهنگی نیز بر سرزمین‌های شرقی تأثیرگذار بوده است. این شهر به طور خاص در سده سوم و چهارم، بر تشیع، جریان‌های حدیث‌گرا و کلام‌گرا تأثیرات قابل توجهی داشته است. از این رو به نظر می‌رسد بررسی تشیع و جریان‌های فکری آن در کنار بررسی اهل سنت و جریان‌های فکری‌اش، برای تحلیل وضع سیاسی، اجتماعی و فکری ری امری مهم و باارزش است و راهی برای فهم تعاملات و تقابلات جریان‌های مختلف در ری بشمار می‌رود.

در حوزه تاریخ اندیشه امامیه، از میان کتب اربعه شیعه، سه کتاب یعنی من‌لایحضره

الفقیه شیخ صدوق (متوفای ۳۸۱) و تهذیب الاحکام و الاستبصار شیخ طوسی (متوفای ۴۶۰) در حوزه فقه و یک کتاب یعنی، کافی کلینی (متوفای ۳۲۹) به صورت جامع (اعتقادات و فقه) نگاشته شده است. جالب اینکه عمده کتاب اعتقادی حدیثی شیعیان، یعنی اصول کافی در ری و در دوره غیبت صغری صورتبندی شده است. از این رو شاید جریان شناسی فکری امامیه ری در آن دوره افزون بر فهم وضع تشیع در ری، به شناخت زمینه‌های تاریخی شکل‌گیری کتاب سترگ کافی کلینی، یعنی تنها کتاب اعتقادی شیعه از میان کتب اربعه، کمک کند. همچنین برای ارائه تاریخی منسجم و شفاف سازی فکری تشیع در ری در دوره غیبت صغری، انجام چنین پژوهشی ضرورت دارد. این مقاله بر آن است تا افزون بر مشخص کردن فرایند رشد تشیع در ری در دوره غیبت صغری، به جامعه شناسی فکری شیعیان نیز در این دوره پردازد. از این رو پس از بررسی وضعیت عمومی تشیع در دوره غیبت صغری، به بررسی وضعیت تشیع ری پرداخته و سرانجام دو جریان نص‌گرایی و عقل‌گرایی را مورد بحث قرار داده است.

پیشینه پژوهش

درباره بخش‌هایی از این موضوع، پژوهش‌هایی صورت گرفته است. جدی‌ترین اثر کتاب تاریخ تشیع ری نگاشته جعفریان (۱۳۷۱ش) است. در این کتاب نویسنده محترم ابتدا تاریخ تشیع را از سده نخست تا پنجم مورد بحث قرار داده و سپس با بررسی کتاب الفهرست شیخ منتجب الدین به بررسی عالمان شیعه و با بررسی کتاب النقص قزوینی به بررسی مدارس ری پرداخته است. جعفریان بر اساس همین دو کتاب به بررسی محلات ری پرداخته و سرانجام به مناسبات مذهبی تشیع را در نواحی مختلف ری بررسی کرده است. نویسنده خیلی گذرا از مباحث گذشته و تمرکز خاصی بر دوره غیبت صغری ندارد. مقاله‌ای هم با عنوان «عوامل مؤثر در رونق و رسمیت یافتن تشیع در ری از امارت ابوالحسن مادرانی تا پایان حکومت آل بویه» از میرزایی و بادکوبه (۱۳۹۴ش) منتشر شده که عمدتاً بر زندگی نامه مادرانی، تمرکز کرده و بیشتر مطالب آن مقاله مربوط به بعد از دوره غیبت صغری است. مقاله «محدثان و علمای امامی ری (تا پایان قرن چهارم)» از حاجی تقی (۱۳۷۸ش)، صرفاً به بررسی کمی محدثین شیعی ری

تا سده چهارم پرداخته است. پایان نامه «تشیع ری از ابتدا تا پایان آل بویه» از فاطمه اسماعیلی کوپایی (۱۳۷۸ش)، کتاب *دانشنامه ری* زیر نظر محمد محمدی ری شهری (۱۳۹۸ش)، پایان نامه «گفتمان‌های حدیثی نزد جریان‌های متقدم امامیه» از سیدمحمدهادی گرامی (۱۳۹۵ش) و همچنین مقاله «مکتب حدیثی بغداد و ری» از نریمانی و فیروزمندی (۱۳۸۶ش) نیز از دیگر آثار ارزشمندی است که درباره وضعیت مذهبی ری نگاشته شده است. هیچ کدام از این آثار به طور خاص به تشیع در ری دوره غیبت صغری و جریان‌های فکری شیعیان در آن دوره پرداخته‌اند. از این رو مقاله حاضر بر همین نقطه تمرکز یافته و تلاش کرده این گسست را پوشش دهد و نشان دهد جریان‌های فکری شیعه در ری چه بوده است.

تشیع در ری تا پایان غیبت صغری

رابطه ری و تشیع را باید به طور جدی از دوره غیبت صغری بررسی کرد چرا که تا پیش از این دوره تشیع حضور کم رنگی داشته و حتی جریان فکری عمومی ری بر خلاف اندیشه‌های شیعی بوده است. مهمترین عامل در این مسئله، حضور جدی تفکرات ضد شیعی در این شهر است. ریشه این جریان ضد شیعی را می‌توان از دوره امویان به‌ویژه از زمانی که کثیر بن شهاب (متوفای ۶۵ یا ۶۶) والی ری شد، رصد کرد (بلاذری، ۱۳/۱۵۱). ابن شهاب به شدت روحیه ضد علوی داشت و فعالیت‌های او علیه اصحاب امام علی علیه السلام، به طور خاص در ماجرای حجر بن عدی، (طبری، ۲۰۱/۴) و نقش بسیار منفی او علیه قیام امام حسین علیه السلام در کوفه ثبت شده است (ابوالفرج اصفهانی، ۵۳/۲). او وقتی به حکومت ری منسوب شد، در سب علی علیه السلام بر منبر ری زیاده‌روی کرد (ابن اثیر، ۳/۴۱۳-۴۲۲). در همین دوره ری در کنار بصره و شام از شهرهای معروف در دشمنی با امام علی علیه السلام شده بود (اسکافی، ۳۲). احتمالاً بر همین اساس است که روایاتی از اهل بیت علیهم السلام در مذمت اهل ری نقل شده است (ابن فقیه، ۵۴۳-۵۴۴). با این حال در زمان امویان نیز عده‌ای از دوستان اهل بیت در این شهر حضور داشتند چرا که برخی از بیعت‌کنندگان با زید بن علی (متوفای ۱۲۲) اهل ری بودند (ابوالفرج اصفهانی، ۱۳۲). با این حال حضور این شیعیان آزادانه نبود. فضا به

گونه‌ای بود که همین شیعیان اندک به صورت مخفیانه در شهر زندگی می‌کردند (اخبار الدوله العباسیه، ۲۶۲).

غلبه جریان‌های ضد شیعی در ری به گونه‌ای بود که حتی با روی کار آمدن حکومت عباسیان و سر کار آمدن والی علوی مسلک در ری، تشیع نتوانست قد علم کند و احتمالاً این جریان‌های مخالف بودند که زمینه ساقط شدن اولین والی علوی ری، از طرف ابومسلم خراسانی را فراهم کردند (نک. اخبار الدوله العباسیه، ۲۶۲)؛ چرا که غلبه فکری-سیاسی ری همچنان با جریان اموی بود (نک. ابن اثیر، ۳۹۶/۵). در نیمه دوم سده دوم هجری ظاهراً جریان تشیع در ری در حال توسعه بود چرا که در آن دوره چندین تن از اهالی ری جزو اصحاب امامان شیعی بودند (نک. حاجی تقی، سراسر مقاله). به طور خاص در زمان امام کاظم علیه السلام (۱۲۷-۱۸۳) گزارش‌های جدی‌تری از حضور شیعیان در ری وجود دارد و برخی از شیعیان ری نزد امام کاظم علیه السلام رفته بودند (صوری، ۲۲-۲۳). حتی در این دوره والی ری، که زمانی منشی یکی از برامکه در بغداد بود، گرایش‌های شیعی داشت ولی آن را مخفی می‌کرد (همان). احتمالاً به سبب وجود چنین گرایش‌هایی یکی از فرزندان امام کاظم علیه السلام به ری رفته و در همانجا از دنیا رفته است. توجه عبدالعظیم حسنی (متوفای ۲۵۲؛ نجاشی، ۲۴۸) به قبر او بسیار نشان از خاص بودن آن فرزند دارد.

حضور امام رضا علیه السلام نیز به رشد تشیع در سرزمین‌های شرقی کمک کرده است (برای نمونه نک. اکبری، ۶۱-۸۲؛ بهروزی و منصور زعیم، ۱-۲۳). حضور ایشان موجب ورود گسترده علویان به این سرزمین‌ها به‌ویژه در ری شده بود. گزارش‌های فراوانی از حضور علویان در ری و همچنین اهالی ری که در شمار اصحاب امام رضا علیه السلام بودند، نقل شده است (نک. طوسی، رجال، ۳۴۹-۳۷۱). این رشد در دوره فرزندشان، امام جواد علیه السلام (۱۹۵-۲۲۰) بیشتر هم شده بود. گزارش‌هایی از حضور دسته جمعی شیعیان ری نزد آن حضرت نقل شده است (ابن حمزه طوسی، ۵۱۹). به نظر می‌رسد گسترش تشیع در ری، در نیمه نخست سده سوم، آزادانه نبوده و فشارها هم چنان وجود داشته است. مخصوصاً در دوره متوکل (حک. ۲۰۶-۲۴۷)، که گرایش‌های اهل حدیثی و ضد شیعی او معروف است، فشار بر شیعیان بیشتر شده بود. احتمالاً بر اساس همین فشارهاست که عبدالعظیم حسنی (متوفای حدود ۲۵۰-۲۵۵)، به صورت مخفیانه در ری ساکن شده بود (درباره وی نک.

نجاشی، ۲۴۷-۲۴۸). در اثر همین سختی‌ها رشد تشیع سرعت چندانی نیافت. به عنوان یک شاهد می‌توان به کمی حضور رازی‌ها در شمار اصحاب امامان اخیر شیعه، به طور خاص امام عسکری علیه السلام (متوفای ۲۶۰)، اشاره کرد (در این باره نک. جعفریان، ۲۴۹ - ۳۵۱؛ حاجی تقی، ۱۲۶-۱۵۱). البته این‌ها مانع حضور و جایگاه خاص علویان در ری نبوده‌است چرا که در همین دوره، یعنی نیمه سده سوم، حسن بن زید (متوفای ۲۷۰)، از علویان مقیم ری، پناهگاه مردم طبرستان شده بود که از ظلم‌های محمد بن اوس بلخی، حاکم طاهری طبرستان نزد حسن بن زید آمده‌بودند (نک. طبری، ۴۳۱/۷). این واقعه و نصب احمد بن اسحاق رازی در ری توسط امام عسکری علیه السلام به عنوان وکیل، نشان دهنده حضور اجتماعی شیعیان و جمعیت قابل توجه آنان در ری است (در این باره نک. جباری، ۵۶۷/۲).

با شروع دوره غیبت صغری (۲۶۰) تشیع در ری گسترش یافت. وکالت ری از سوی امام زمان علیه السلام به شخصی به نام محمد بن جعفر بن محمد بن عون ابوالحسین اسدی رازی (متوفای ۳۱۲) واگذار شد. او شخص با نفوذی در ری بود (درباره وی نک. صدوق، کمال‌الدین، ۴۴۲؛ نجاشی، ۸۳۷۳). وی جایگاه بسیار بالایی در سازمان وکالت امامان شیعه داشت. در زمان وی ری مرکز فعالیت‌های سازمان وکالت در سرزمین‌های شرقی شد. گویا وکلای شهرهای دیگر مانند نیشابور و همدان زیر نظر او فعالیت می‌کردند (دربار وی نک. کلینی، ۵۲۳/۱-۵۲۴؛ طوسی، الغیبه، ۴۱۶-۴۱۷). این امر نشان دهنده جمعیت بسیار و اهمیت شیعیان منطقه ری است.

به سبب همین جمعیت، احمد بن حسن مادرانی در حوالی سال ۲۷۵ در ری حکومتی شیعی تشکیل می‌دهد. به گزارش کلینی (۵۲۲/۱)، مادرانی از محبین اهل بیت بود و سرانجام نیز معتقد به امامت امام دوازدهم شد. معاشرت و دوستی صمیمانه او با احمد بن محمد بن خالد برقی (متوفای ۲۸۰) نیز گواه آن است که وی در ایام احمد برقی زنده بوده‌است. در گزارشی که منبع اصلی آن مشخص نیست، محدث ارموی از محدث نوری نقل کرده که برقی هر ساله از قم نزد او به ری می‌رفت و مالیات مزارعش در کاشان را، که بالغ بر ده هزار درهم می‌شد، به او پرداخت می‌کرد (ارموی، ۳۱). حتی گفته شده که احتمالاً برقی کتاب محاسن را در ری و نزد مادرانی نگاشته است. در هر صورت به قدرت رسیدن او در ری به نفع جریان شیعی بود. فعالیت‌هایش

باعث گسترش قابل توجه مذهب شیعه در ری شد. این فعالیت‌ها تاریخ تشیع در ری را به دو دوره پیش و پس از مادرانی تقسیم می‌کند. این فعالیت‌ها باعث شد که یاقوت حموی (متوفای ۶۲۶؛ ۱۲۱/۳) بنویسد با حضور مادرانی، تشیع در ری ظهور و استمرار پیدا کرده بود. البته منظور وی احتمالاً ظهور و بروز اجتماعی و سیاسی است. به نظر می‌رسد مادرانی در عین توجه به تشیع با سنیان ری نیز رابطه خوبی داشت.^۱

دوره غیبت صغری از مهمترین رویدادها و پرهیاهوترین دوره‌های تاریخ تشیع بشمار می‌آید چرا که شیعیان، با حادثه‌ای روبه‌رو شدند که زمینه تشتت جامعه شیعی را فراهم کرد. شیعیان ری هم از این تشتت و فشار دور نمانده بودند. این دوره بعد از امام عسکری علیه السلام شروع و طبق پیش‌گویی آن امام و ائمه دیگر، جامعه شیعه دچار تفرقه شدیدی شد (صدوق، *کمال الدین*، ۴۰۸). بسیاری از شیعیان گمراه و در تحیر و سرگردانی فرو رفتند (برای نمونه نک. صدوق، *کمال الدین*، ۲۸۶، ۲۸۷، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۶۱، ۴۰۸). از همین رو، از این دوره با عنوان «دوره حیرت» (نک. کلینی، ۳۳۸/۱؛ ابن بابویه، ۹) و «الفتنه التي امتحن بها الشيعة» یاد می‌شود (زراری، ۵). حتی گزارش‌هایی از بازگشت شیعیان از مذهب در آن دوره نقل شده‌است (صدوق، *کمال الدین*، ۳۱۷، ۳۶۱، ۴۰۸). طبیعی است که تشیع ری هم از این بحران دور نماند چرا که گزارش‌هایی از ارتداد شیعیان ری بعد از وفات امام عسکری علیه السلام گزارش شده‌است (شیخ صدوق، *کمال الدین*، ۴۰۸).

ابن قبه رازی (متوفای ۳۱۹/۳۱۷) از متکلمان ری در همین دوره می‌گوید که وجود اختلافات بین شیعیان، چگونگی و مقدار آن، پیش از وقوع آن، در روایات امامیه مطرح شده بود (ابن قبه، *نقض الاشهاد*، ۱۰۷، ۱۰۳). به نظر می‌رسد از همین روست که شیعیان ری از وی می‌خواهند که در حوزه مسائل امام دوازدهم و بحث غیبت به آنها کمک کند و کتابی درباره آن بنگارد (ابن قبه، *المسألة المفردة*، ۶۰). در آن دوره اختلافات چندان بود که مخالفان شیعه، مانند ابوالقاسم بلخی که خود فضای فکری

۱. عبدالرحمان بن ابی حاتم رازی (متوفای ۲۷۷) از بزرگان اهل سنت ری و صاحب کتاب *الجرح و التعديل*، کتابی در فضایل اهل بیت علیهم السلام برای وی تألیف کرده بود (یاقوت حموی، ۱۲۱/۳).

شیعیان ری را می‌شناسد، به خاطر ارتباط با متکلمان این شهر (به عنوان نمونه نک. نجاشی، ۳۷۵-۳۷۶) به این باور رسیده بودند که مذهب امامیه با تردید و نابودی جدی روبه‌رو شده‌است و اساساً دیگر چیزی به نام مذهب شیعه وجود ندارد (قاضی عبدالجبار، ۲۰، قسمت دوم، ۱۸۳).

مسئله غیبت امام و تردیدهایی که در این باره برانگیخته شد، مشکلات فراوانی به وجود آورد. به نوشته ابن بابویه (متوفای ۳۲۹؛ ۹) در مقدمه کتاب الامامه و التبصره، این تردیدها تا نیمه دوم قرن چهارم حتی در بین بزرگان شیعه نیز ادامه پیدا کرده است (برای نمونه نک. صدوق، کمال الدین، ۳). وضعیت جامعه شیعه به گونه‌ای بود که حتی عالمان شیعی در آثار خود پیرامون غیبت، بابتی در بیان سختی‌ها و نابسامانی‌های شیعیان باز می‌کردند. چنانکه طوسی (الفهرست، ص ۲۰۹) در «الباب الثانی عشر: مایلحق من التمحیص و التفرق عند الغیبه» تلاش کرد تا وضعیت فکری جامعه شیعه را به سامان برساند.

فرقه‌های مخالف، مانند زیدیه و معتزله نیز که وضعیت امامیان را متزلزل و آسیب‌پذیر یافته بودند، بیشتر از هر زمانی، شدیدترین حملات اعتقادی و کلامی را علیه امامیه ایراد کردند (صدوق، کمال الدین، ۱۲۶؛ خزاز قمی، ۷). چنانکه فعالیت‌های یکی از چهره‌های معروف زیدی به نام ابوزید عیسی بن احمد بن زید علوی مشهور به ابوزید علوی، واکنش‌های علمی متکلمان ری را در پی داشت (نک. صدوق، کمال الدین، ۹۴-۱۲۶). گزارش‌هایی هم از فعالیت معتزلیان ری نقل شده‌است. از این‌رو برخی شیعیان از متکلمان اهل ری خواستند تا متونی برای پاسخ به شبهات معتزلی بنگارند (نک. همان، ۶۰). همچنین می‌توان به فعالیت‌های ابوالقاسم بلخی (متوفای ۳۱۹) به عنوان یکی از بزرگترین اندیشمندان معتزلی اشاره کرد. از آثار متکلمان امامی در ری دوره غیبت صغری می‌توان فهمید که درگیری کلامی فراوانی با او داشتند (نک. نجاشی، ۳۷۵-۳۷۶). ابوالقاسم بلخی حملات شدیدی علیه مسئله غیبت امام دوازدهم ایراد کرده بود (قاضی عبدالجبار، ۲۰، قسمت دوم، ۱۸۳). روش او در دوره‌های بعد نیز توسط معتزلیان پی گرفته شده بود (نک. مفید، رساله الثانیه فی الغیبه، ۱۶).

جریان‌های فکری شیعیان ری در دوره غیبت صغری

تشیع دو جریان فکری فعال در ری داشت. یکی جریان محدثین و یا همان نص‌گرایان و دیگری جریان عقل‌گرایان (متکلمان) بود. این دو در کنار دیگر مذاهب اسلامی فعال در ری با اندیشه‌ورزی متن‌محورانه و عقل‌محورانه به تبیین و دفاع از اندیشه‌های شیعی می‌پرداختند. به نظر می‌رسد این دو جریان از فضای عمومی فکری ری تأثیر پذیرفته بودند.

الف) جریان حدیثی

از اواخر قرن سوم به بعد، محدثان بسیاری در ری به نقل روایات اهل بیت علیهم‌السلام پرداختند. حضور محدثان شاخص نشان‌دهنده رشد نص‌گرایی در ری است. از جمله آن محدثان می‌توان به سلمه بن خطاب ابوالفضل براوستانی ازد ورقانی (متوفای ۲۷۰؛ نجاشی، ۱۸۷)، احمد بن اسحاق رازی (متوفای نیمه دوم قرن ۳؛ طوسی، رجال، ۳۸۳)، محمد بن اسحاق بن عاصم برآد رازی (متوفای ۳۰۸؛ ابن حجر، ۷۰/۵) محمد بن یعقوب بن اسحاق، ابوجعفر کلینی رازی (متوفای ۳۲۹؛ نجاشی، ۳۷۷) علی بن محمد بن ابراهیم بن ابان کلینی رازی (متوفای نیمه اول قرن ۴؛ نجاشی، ۲۶۰) و محمد بن احمد بن علی بن راشد اسدی (زنده در ۳۴۷؛ طوسی، الامالی، ۴۲۸) اشاره کرد. افزون‌بر اینها که از اهالی ری بودند، عالمانی نیز از شهرهای دیگر در ری سکنا داشتند که از جمله آنها می‌توان به عبدالله بن قدوس (متوفای نیمه قرن ۳؛ ابن حبان، ۴۸/۷)، فضل بن عبدالله بن عباس ابونعیم ازدی طالقانی (متوفای ۲۵۵؛ نجاشی، ۱۱؛ طوسی، الفهرست، ۵۸)، ابوالقاسم عبدالعظیم بن عبدالله بن علی بن حسن (متوفای ۲۵۵؛ نجاشی، ۲۴۷)، سهل بن زیاد آدمی رازی (زنده در ۲۵۵؛ نجاشی، ۱۸۵)، ابراهیم بن حکم بن ظهیر، ابواسحاق (متوفای نیمه دوم قرن ۳؛ ابوحاتم رازی، ۹۴/۲؛ ابن حجر عسقلانی، ۴۹/۱) محمد بن احمد بن محمد بن سنان زاہری (متوفای نیمه اول قرن ۴؛ طوسی، رجال، ۴۴۷) و احمد بن علی بن ابراهیم بن هاشم بن خلیل قمی (متوفای نیمه اول قرن ۴؛ ابن حجر عسقلانی، ۲۳۳/۱) اشاره کرد.

حضور این محدثان در ری باعث جذب علمای دیگر شهرها به ری و استماع حدیث

از این بزرگان شده بود. در کنار اینها باید به شاهدی مهم در نص‌گرایی ری در دوره غیبت صغری اشاره کرد و آن اینکه محدثان نامی قم، که خود شهره حدیث و نص‌گرایی بودند، برای سمع حدیث و انتقال میراث حدیثی به ری می‌رفتند؛ برای نمونه می‌توان به احمد بن محمد بن عبدالله برقی (متوفای ۲۸۰؛ ارموی، کج)، سعد بن عبدالله اشعری (متوفای ۳۰۰ یا ۲۹۹؛ نجاشی، ۱۷۷) و محمد بن عبدالله بن جعفر حمیری قمی (زنده در ۳۰۴؛ نجاشی، ۳۵۴-۳۵۵) اشاره کرد.

بر این اساس به نظر می‌رسد جریان غالب در ری نص‌گرایی بود. نص‌گرایی اهل ری با نص‌گرایی کوفی-عراقی محدثان امامیه در سده دوم و سوم کمی تفاوت دارد. به نظر می‌رسد با توجه به حضور جریان‌های فکری اهل سنت نص‌گرایی ری معتدل‌تر و بر پایه تسامح‌های مذهبی و روایی بوده‌است؛ چرا که احتمالات بین مذهبی‌تغییراتی در رویکردها و باورهای آنان ایجاد کرده بود. به همین‌رو معمولاً روایان حدیث در ری از نظر جریان رجالی شیعه در بغداد ضعیف‌شمرده شده‌اند. به عنوان نمونه می‌توان به وکیل امام زمان علیه السلام یعنی محمد بن جعفر بن محمد بن عون الأسدی اشاره کرد. وی بر خلاف اصول نقل، از کسانی روایت نقل کرده که با معیارهای دانش رجال مورد قسح قرار گرفته‌اند. از این‌رو نجاشی (۳۷۳) وی را به نقل روایت از ضعفاء متهم کرده‌است. همچنین نجاشی (۱۸۷) درباره سلمه بن خطاب ابوالفضل براوستانی ازد ورقانی (متوفای ۲۷۰) که از دیگر محدثان ری بود، گفته که وی در حدیث ضعیف بوده‌است. احتمالاً به خاطر همین فضای باز و بدون محدودیتی که در ری وجود داشت، محدثین شیعی انواع مختلف حدیث را با هر محتوایی نقل می‌کرده‌اند؛ حتی احادیثی که از نظر جریان حدیثی شیعه در قم و بغداد از نوع گرایش‌های غالبانه دانسته می‌شده‌است. در این باره می‌توان به سهل بن زیاد آدمی اشاره کرد که از قم توسط احمد بن محمد بن عیسی اشعری به جرم غلو اخراج شد ولی به ری آمد و در این شهر ساکن شد (نجاشی، ۱۸۵)؛ و یا علی بن عباس جرادینی رازی (متوفای نیمه دوم قرن ۳) نیز متهم به غلو شده و نجاشی (۲۵۵؛ ابن داود، ۲۶۱) از او با عنوان «ضعیفاً جداً» یاد کرده‌است. همچنین می‌توان به ابراهیم بن حکم بن ظهیر اشاره کرد که روایاتی در مثالب معاویه نقل می‌کرده‌است (ابوحاتم رازی، ۹۴/۲؛ ابن حجر عسقلانی، ۴۹/۱).

به نظر می‌رسد در فضایی که مذاهب گوناگون حضور داشتند، تأثیرپذیری امری طبیعی بود. برای نمونه می‌توان به گرایش ابن قبه معتزلی به تشیع (ادامه مقاله) و یا ابن عون اسدی، وکیل امام زمان علیه السلام در ری، اشاره کرد که متهم به جبر شده بود (نجاشی، ۳۷۳). از قضا معتزلیانی هم که در ری بودند گرایش‌های جبری داشته‌اند (نک. بغدادی، ۳۳-۳۴). از تأثیرپذیری نصگرایان شیعی رازی از فضای بین مذهبی ری می‌توان به کافی کلینی اشاره کرد. کافی نخستین اثر حدیثی شیعی است که به صورت جامع، توسط شیخ کلینی نگاشته شد. تا پیش از این، جوامع حدیثی در سنت حدیث نگاری شیعه چندان پایه‌ای نداشته است^۱ در حالی که میان اهل سنت جامع نگاری حدیثی امری مرسوم بود. از مهم‌ترین جوامع حدیثی اهل سنت می‌توان به سنن ابن ماجه (متوفای ۲۷۵)، مسند ابوزرعه رازی (متوفای ۲۶۴؛ کتانی، ۴۸/۱) و مسند ابواسحاق ابراهیم بن یوسف هسنجانی رازی (متوفای ۳۰۱؛ خلیلی، ۶۸۵/۲) اشاره کرد که در ری شناخته شده بودند. کلینی نیز متأثر از همین فضای حدیثی سنی در ری دست به نگارش زد. خلاقیت دیگر شیخ کلینی در نگارش این کتاب از نظر محتواست. محتوای اصلی این کتاب در پایه احادیث اعتقادی است که در میان کتب اربعه شیعه شاخص است. هیچ کدام از دیگر کتب اربعه شیعه، یعنی *من لایحضره الفقیه* شیخ صدوق (متوفای ۳۸۱) و *تهذیب الاحکام و استبصار* شیخ طوسی (متوفای ۴۶۰) درباره احادیث اعتقادی نیست؛ در حالی که کتاب شیخ کلینی متأثر از فضای سنگین کلامی ری به مسائل اعتقادی نیز پرداخته است.

ب) جریان کلامی عقل‌گرا در ری دوره غیبت صغری

سخن درباره جریان کلامی شیعه در ری دوره غیبت صغری با جریان‌های کلامی غیره شیعه در این شهر گره خورده است. در دوره غیبت صغری ری یکی از مراکز اصلی عقل‌گرایی اعتزالی بود. آنها مباحث و جلسات فراوانی پیرامون عقاید و تفکرات کلامی دایر

۱. البته جوامع نگاری محدودی در منابع فهرست نگاری ثبت شده‌است ولی هیچ کدام به قوت و جامعیت کتاب کلینی نیست (نک. طباطبایی و رضاداد، ۷/۳). بسیاری از این آثار از نظر حجم، اندازه و موضوعات و روایات بسیار کوچک‌تر از کتاب کافی کلینی هستند.

می‌کردند. حضور جدی آنان به نیمه اول قرن سوم بر می‌گردد (نک. سبکی، ۳۲۰/۲؛ جعفریان، ۹۵-۱۰۲). در مقابل و به طور عموم و بر پایه پژوهش‌های جدیدی که نعیم آبادی، متخصص در حوزه کلام شیعه نخستین، انجام داده است، کلام شیعه در طول سده سوم چندان فروغی نداشت. مدرسه کلامی کوفه، به عنوان پایگاهی که وظیفه آن تبیین و دفاع عقل‌گراانه از اندیشه تشیع بود، تقریباً در اوایل سده سوم از بین رفته بود (نعیم آبادی، ۹۱-۱۲۰). از این رو به این دوره در تاریخ اندیشه تشیع «دوره فترت» گفته می‌شود (سبحانی، ۲۶-۲۵). در این دوره تنی چند از معتزلیان، اندیشه تشیع را پذیرفته و مشغول دفاع از اندیشه امامیان شدند که در بغداد می‌توان به ابوعیسی وراق (متوفای ۲۴۸) و ابن راوندی (احتمالاً متوفای ۲۹۸) اشاره کرد. در ری نیز، در دوره غیبت صغری، یکی از معتزلیان به نام ابن قبه رازی (متوفای ۳۱۹/۳۱۷) اندیشه تشیع را پذیرفت. وی نماد کلام عقل‌گرایی اندیشه تشیع در آن دوره است که افزون‌بر مراجعه شیعیان، در مقابله هجمه کلامی مخالفان، مناظرات مکتوب قابل توجهی از خود به جای گذاشته است (نک. نجاشی، ۳۷۶). در کنار ابن قبه برخی از امامیه نیز جریان کلامی شیعه را پیگیری می‌کردند. علی‌بن عباس جرادینی رازی (متوفای نیمه دوم قرن ۳؛ نجاشی، ۲۵۵؛ ابن داود، ۲۶۱)، علی بن محمد بن علی خزار [خراز، خزاز] رازی (متوفای اواخر قرن ۴؛ نجاشی، ۲۶۸؛ طوسی، الفهرست، ۱۶۵)، ابوطیب رازی (متوفای نیمه اول قرن ۴؛ طوسی، الفهرست، ۲۷۷) و جعفر بن احمد بن وندک رازی (متوفای نیمه اول قرن ۴؛ نجاشی، ۱۲۳) از این دسته‌اند ولی معروف‌ترین شخص این جریان کلامی ابن قبه رازی است (نک. نجاشی، ۳۷۵).

ابن قبه حلقه اتصال کلام عقل‌گرای شیعه در ری و بغداد است. متلکمان خاندان نوبختی در بغداد جریان کلام عقل‌گرای شیعه را به عهده دارند که ابن قبه رازی با آنان ارتباط جدی داشت (نک. میرزایی، ۵۵-۶۰). به عنوان نمونه نجاشی (۶۳) در میان آثار ابومحمد حسن بن موسی نوبختی به دو نوشته درباره ابن قبه اشاره دارد که از آنها با نام «جوابات لابی جعفر بن قبه» و «جوابات اخر لابی جعفر ایضاً» یاد می‌کند. این جوابات در واقع پاسخ به پرسش‌هایی است که ابن قبه در مسائل مختلف کلامی از ابو محمد پرسیده بود. احتمالاً ابوالحسین سوسنجردی رابط میان ابومحمد نوبختی و ابن قبه بود. سوسنجردی از شاگردان خاص ابوسهل بود (طوسی، الغیبه، ۲۰۸) که با ابن قبه رابطه

خوبی داشته است. سوسنجری رفت و آمد زیادی به ری داشت. او همچنین واسطه مبادله کلامی معروفی میان ابن قبه با ابوالقاسم بلخی (متوفای ۳۱۷/۳۱۹) بود (نجاشی، ۳۷۶).

ابن قبه در کنار ابومحمد نوبختی و ابوسهل نوبختی با آثار و نوشته‌های خود، نقش غیر قابل انکاری در دفاع از حریم اعتقادی شیعه در دوره غیبت صغری ایفاء کردند. به نظر می‌رسد سرماندگاری و عظمت نوبختیان و ابن قبه در راه و روش کلامی آنهاست. آنان به مانند معتزله، حداقل در راه و روش، شیوه منظم و مدون در تبیین مباحث اعتقادی در پیش گرفتند (میرزایی، ۵۵-۶۰). غیر از اینکه حتی در همان دوره غیبت صغری نیز جریان حدیثی به نحوی متأثر از این جریان بود که به عنوان یک مورد قابل توجه می‌توان به کلینی اشاره کرد. کلینی در نگارش کتاب کافی آشکارا گرایش خود را به این نگاه عقل‌گرایان بیان می‌کند. او در پایان مقدمه کتابش می‌گوید: من کتاب را با «کتاب العقل و فضائل العلم» آغاز می‌کنم زیرا عقل قطبی است که همه چیز بر مدار آن می‌چرخد (کلینی، ۹/۱). همچنین آن‌گونه که برخی از محققین در این باره به پژوهش برخواسته‌اند، در تبویب و نام‌گذاری‌ها، گزینش و چینش احادیث، اجتهادات حدیثی و مانند اینها به روشنی، گرایش‌های کلامی - عقلی خود را نشان داده است (نک. اخوان، ۱۷).

حضور شیخ صدوق در اوایل غیبت کبری در ری که مخالفت‌هایش با گرایش کلام عقل‌گرا آشکار است (نک. صدوق، التوحید، ۴۵۷-۴۶۱؛ مفید، تصحیح الاعتقادات، ۶۸-۷۳) و قرارگرفتن او در فضای باز و آزاد علمی این شهر با بن‌مایه‌های کلام عقلی در گرایش او به استفاده از کلام متکلمان عقل‌گرا بی‌تأثیر نبود. صدوق (کمال‌الدین، ۸۸-۹۴) حدود شش صفحه از آثار ابوسهل اسماعیل بن علی نوبختی (متوفای ۳۱۱)، و چند گزارش از محمد بن بحر رهنی (متوفای حدود ۳۳۳؛ صدوق، کمال‌الدین، ۲۴۵، ۴۱۷، ۴۵۴) و به طور خاص ۵۱ صفحه از آثار ابن قبه رازی را در آثار خود استفاده کرده است (نک. صدوق، کمال‌الدین، ۶۰-۶۳، ۵۴-۶۴، ۹۴-۱۲۶). شیخ صدوق عمده مباحث خود از ابن قبه را در کتاب کمال‌الدین نقل کرده است (نک. میرزایی، ۵۴-۵۵).

او این کتاب را برای شیعیان سرزمین‌های شرقی جهان اسلام نگاشته است چرا که صدوق پس از شنیدن ناکامی یکی از عالمان امامی از فلاسفه و منطق دانان بخارا در بحث غیبت امام، کتاب با ارزش کمال‌الدین و تمام النعمه را نوشت (صدوق، کمال

الدین، ۳-۴). احتمالاً به دلیل فضاهای عقل‌گرایانه و کلامی ری، شیخ صدوق بخشی از اخبار باب رویت الله را در کتاب التوحید نیاورده و به صراحت از حذف خودخواسته آنان سخن گفته است (صدوق، التوحید، ۱۱۹).

نتیجه

یکی از بحرانی‌ترین دوره‌های تاریخی شیعیان، دوره غیبت صغری در شهر ری است. آن دوره نقطه عطفی در تاریخ تشیع ری به شمار می‌رود چرا که تا پیش از آن تشیع در این شهر رونق چندانی نداشت. از اواخر دوره امویان تشیع ری، حرکتی آرام و رو به رشدی داشت ولی همچنان برتری با اهل سنت بود. در طول سده دوم هم وضع به همین منوال بود تا اینکه با حضور امام رضا علیه السلام در مرو و حضور جدی‌تر علویان در سرزمین‌های شرقی، گسترش تشیع در ری هم رنگ جدی‌تری به خود گرفت. در نیمه اول سده سوم گزارش‌های بیشتری از حضور تشیع در ری نقل شده که می‌توان به حضور فعال و کلای امامان شیعه اشاره کرد. در نیمه دوم سده سوم رشد تشیع صورت قابل توجهی پیدا می‌کند به ویژه اینکه ابوالحسن مادرانی ری را برای حکومت انتخاب و تشیع خود را آشکار کرد. فعالیت‌های جدی او و حضور عالمان شیعی زمینه‌ای برای توسعه جدی تشیع در ری شد به گونه‌ای که با قدرت گرفتن اجتماعی تشیع، جریان‌های فکری شیعیان نیز در این شهر فعال شد. بر همین اساس در نیمه دوم سده سوم محدثان فراوانی در ری حضور پیدا کردند. به تبع حضور آنان محدثان دیگری برای استماع از شهرهای مختلف نزد آنان آمدند که همه اینها نشانه فعالیت جریان نص‌گرایی در ری است؛ با تاکید بر این نکته که نص‌گرایی ری دوره غیبت صغری با نص‌گرایی اصیل شیعی قم اندکی در رویکردها و روش‌ها متفاوت است. رشد کیفی تشیع در ری منحصر به نص‌گرایان نبود و هم‌زمان جریان کلام عقل‌گرای شیعه نیز در این شهر فعال شده بود. آنان فعالیت‌های قابل توجهی در دفاع از اندیشه‌های کلامی و تبیین تئوری غیبت امام داشتند؛ با تاکید بر اینکه چهره شاخص جریان کلامی ری در این دوره، یعنی ابن قبه رازی، خود سابقه اعتزال داشته است.

منابع

- ابن اثیر، الكامل فی التاريخ، بیروت، دارصادر، ۱۹۶۶.
- ابن بابویه، ابوالحسن علی بن حسین بن بابویه قمی، الامام و التبصره، تصحیح محمدرضا حسینی، بیروت، مؤسسه آل البيت، ۱۹۸۷.
- ابن حبان، ابی حاتم محمد بن حبان، الثقات، بیروت، دارالفکر، ۱۹۸۰.
- ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی، لسان المیزان، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۶.
- ابن حمزه طوسی، تحقیق نبیل رضا علوان، قم، مؤسسه انصاریان، ۱۴۱۲.
- ابن داود، کتاب الرجال ابن داود، تحقیق سید محمد صادق آل بحر العلوم، نجف، مطبعة الحیدریه، ۱۳۹۲.
- ابن فقیه همدانی، ابی بکر بن محمد، مختصر کتاب البلدان، لیدن، مطبع بریل، ۱۸۸۵.
- ابن قبه، المسأله المفردة فی الامامة، نقل شده در صدوق، کمال الدین و تمام النعمه، تصحیح علی اکبر غفاری، قم، مؤسسه نشر الاسلامی، ۱۴۱۶.
- ابن قبه، نقض الاشهاد، نقل شده در شیخ صدوق، کمال الدین و تمام النعمه، تصحیح علی اکبر غفاری، قم، مؤسسه نشر الاسلامی، ۱۴۱۶.
- ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبین، تحقیق سید احمد مقر، بیروت، دار المعرفه، بی تا.
- ابی حاتم رازی، محمد بن عبدالرحمان، الجرح و التعديل، بیروت، دار الکتب العلمیه، بی تا.
- اخبار الدولة العباسیة، تحقیق عبد العزیز الدوری، بیروت، الدكتور عبد الجبار المطلیبی، بی تا.
- اخوان، محمد، «کلینی و عقل گرای»، آینه پژوهش، دوره ۱۴، شماره پیاپی ۸۱، ص ۱۷-۳۱، ۱۳۸۲ ش.
- ارموی، سید جلال الدین، مقدمه محاسن برقی، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۰ ش.
- اسکافی، ابوجعفر محمد بن عبدالله، المعیار و الموازنه، تحقیق محمد باقر مهدوی، بیروت، مؤسسه الفواد، ۱۹۸۱.
- اسماعیلی کوپایی، فاطمه، تشیع ری از ابتدا تا پایان آل بویه، قم، دانشگاه باقرالعلوم، ۱۳۷۸ ش.
- اکبری، امیر، «تأثیر حضور امام رضا علیه السلام در ایران بر گرایش خاندان طاهری به تشیع»، فصلنامه فرهنگ رضوی، شماره ۱۲، زمستان ۱۳۹۴، ص ۶۱-۸۲، Doi: 20.1001.1.23452560.1394.3.12.3.5
- بغدادی، عبدالقاهر، الفرق بین الفرق و بیان الفرقة الناجیه منهم، بیروت، دار الافاق الجدیده، ۱۹۷۸.
- بلاذری، احمد بن یحیی، أنساب الأشراف، تحقیق سهیل زکار و ریاض زرکلی، بیروت، دارالفکر، بی تا.
- بهروزی، مهرناز و طاهره منصور زعیم، «بررسی پیامدهای ورود امام رضا (ع) به ایران»، تاریخ (دانشگاه آزاد اسلامی واحد محلات)، شماره ۳۵، زمستان ۱۳۹۳، ص ۱-۲۳.

- جباری، محمدرضا، سازمان وکالت و نقش آن در عصر ائمه، قم، موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۸۲ش.
- جعفریان، رسول، تاریخ گسترش تشیع در ری، تهران، آستان مقدس حضرت عبدالعظیم، ۱۳۷۱ش.
- حاجی تقی، محمد، «محدثان و علمای امامی ری تا پایان قرن چهارم»، مجله علوم حدیث، ش ۱۲، تابستان ۱۳۷۸، ص ۱۲۶-۱۵۱.
- خزاز قمی، خزاز کفایة الاثر، تحقیق سید عبد اللطیف الحسینی، قم، بیدار، ۱۴۰۱.
- خلیلی، خلیل بن عبدالله، الازشاد، به کوشش محمد سعید عمر ادريس، ریاض، مکتبه الرشد، ۱۴۰۹.
- ری شهری، محمد، دانشنامه ری، قم، دارالحدیث، ۱۳۹۸ش.
- زراری، ابوغالب احمد بن محمد شیبانی بغدادی، رساله ابی غالب زراری الی ابنه فی ذکر اعین، تصحیح محمد رضا حسینی، قم، ۱۴۱۱.
- سبحانی، محمدتقی، «کلام امامیه ریشه‌ها و رویش‌ها»، نقد و نظر سال هفدهم، شماره ۱ (پیاپی ۶۵)، بهار ۱۳۹۱، ص ۵-۳۷.
- سبکی، عبدالرحمان بن محمد، طبقات الشافعة الکبری، تحقیق محمود الطناحی و عبدالفتاح، قاهره، الهجر، ۱۹۹۲.
- صدوق، محمد بن علی، التوحید، بیروت، موسسه اعلمی، بی تا.
- _____، کمال الدین و تمام النعمه، تصحیح علی اکبر غفاری، قم، موسسه نشر الاسلامی، ۱۴۱۶.
- صوری، حسن بن طاهر، قضاء حقوق المؤمنین، تحقیق حامد الخفاف، بیروت، مؤسسه آل البيت (ع) لإحياء التراث، بی تا.
- طباطبایی، سید کاظم و علیه رضا داد، «جامع نویسان پیش از کلینی»، مجموعه مقالات فارسی کنگره بین المللی ثقة الاسلام کلینی، قم، دارالحدیث، ۱۳۸۷ش.
- طبری، محمد بن جریر، تاریخ الطبری، تحقیق نخبه من العلماء الأجلاء، بیروت، مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، ۱۹۸۳.
- طوسی، محمد بن حسن، رجال الطوسی، تحقیق جواد قیومی اصفهانی، قم، مؤسسه النشر الإسلامی، ۱۴۱۵.
- _____، الامالی، تحقیق موسسه البعثه، بیروت، دار الثقافة، ۱۴۱۴.
- _____، الفهرست طوسی، تحقیق، سید عبد العزیز طباطبایی، قم، مکتبه الطباطبایی، ۱۴۲۲.

- _____، الغیبه، ابی جعفر محمد بن الحسن الطوسی، تحقیق عبدالله طهرانی، علی احمد ناصح، قم، مؤسسه المعارف الاسلامیه، ۱۴۱۷.
- عبداللهی، فاطمه، «جایگاه شهر ری در مناسبات سیاسی و نظامی سامانیان و آل بویه»، پژوهش در تاریخ سال دوم، شماره ۲ (پیاپی ۳)، ص ۲۷-۴۲، تابستان ۱۳۹۰.
- قاضی عبد الجبار، المغنی، تحقیق ابراهیم مذکور، مصر، الدار المصریه، بی تا.
- کتانی، محمد بن جعفر، الرساله المستطرفه، بیروت، ۱۳۳۲.
- کلینی، محمد بن یعقوب، کافی، تصحیح علی اکبر غفاری، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۶۵ ش.
- گرامی، سید محمد هادی، گفتمان‌های حدیثی نزد جریان‌های متقدم امامیه، تهران، دانشگاه امام صادق، ۱۳۹۵ ش.
- مفید، محمد بن محمد، رساله الثانیه فی الغیبه، تحقیق علاء آل جعفر، بیروت، دارالمفید، ۱۴۱۴.
- _____، تصحیح اعتقادات الامامیه، تحقیق عده من المتحققین، بیروت، دار المفید، ۱۹۹۳.
- میرزایی، زهرا و احمد بادکوبه، «عوامل مؤثر در رونق و رسمیت یافتن تشیع در ری از امارت ابوالحسن مادرانی تا پایان حکومت آل بویه»، مجله شیعه شناسی، دوره ۱۳، شماره ۴۹، ۱۳۹۴ ش، ص ۱۶۷-۱۸۶.
- میرزایی، عباس، ابن قبه رازی، قم، پژوهشگاه فرهنگ و علوم، ۱۳۹۴ ش.
- نجاشی، احمد بن علی نجاشی، کتاب الرجال نجاشی، تحقیق سید موسی شبیری زنجانی، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۱۶.
- نریمانی زهره و جعفر فیروزمندی، «مکتب حدیثی بغداد و ری»، فصلنامه علوم حدیث، سال دوازدهم، شماره ۲، پیاپی ۴۴، تابستان ۱۳۸۶ ش.
- نعیم آبادی، حسین، «زمینه‌های افول مدرسه کلامی امامیه در کوفه در نیمه نخست سده سوم»، جستارهای مدرسه کلامی کوفه، زیر نظر محمد تقی سبحانی، قم، انتشارات دارالحدیث، ۱۳۹۶.
- یاقوت حموی، معجم البلدان، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۹۹۶.